

SOCIÁLNĚ PATOLOGICKÉ JEvy VS. RIZIKOVÉ CHOVÁNÍ – TERMINOLOGICKÉ OTAZNÍKY

Zuzana Hadj Moussová, Josef Duplinský

Abstrakt

Termíny, které jsou v sociální politice /práci používány pro označení problémových jevů a jedinců navozují svým kontextem určitý přístup k těmto jevům a tím mohou působit na další prohlubování problémů. Příspěvek se zaměřuje na vymezení termínů “sociálně patologické jevy” a “rizikové chování” a snaží se analyzovat důsledky jejich používání pro přístup k těmto jevům ve veřejnosti i u pracovníků v oblasti sociální práce.

Abstract

Terms used in social politics and work represent certain context which influence the approach to the problem individuals and/or behaviors and can cause further problems. In this article we analyse term of “social pathology” and “risk behavior” and consider the consequences of its use for public and social workers.

Klíčová slova:

Sociálně patologické jevy, rizikové chování,, labeling, sociální práce

Keywords

Social pathology, risk behavior, labelling, social work

Text byl vypracován s podporou ESF, program JPD 3.1

Sociální práce se (kromě jiného) zaměřuje na jevy a jedince, kteří představují určitou problematickou populaci. Cílem tohoto příspěvku není zabývat se základními problémy v oblasti sociální politiky, ale spíše se zamyslet z psychologického hlediska nad způsobem, jakým tyto problémové jevy a jedince označujeme. Jako psychologové jsme si totiž vědomi, že terminologie, kterou užíváme není neutrální. Každý termín v sobě nese určitý obsahový kontext, který výrazně ovlivňuje jak označované jedince, tak pracovníky v této oblasti i veřejnost, která se s výsledky sociální práce setkává.

Vymezení pojmů:

Termíny, které bychom chtěli porovnat jsou sociálně patologické jevy a rizikové chování. “Sociálně patologické jevy” je běžně používané označení, které zahrnuje širokou škálu problémových projevů a problémových jedinců. Tento termín je např. používán jako základní označení v oficiálních dokumentech (viz Metodický pokyn MŠMT pro oblast školství) v souvislostech “prevence sociálně patologických jevů” (1). Zároveň se postupně prosazuje označení “rizikové chování” (2, 3), které by podle některých odborníků mělo termín původní nahradit. V literatuře a v praxi se následně setkáváme s prolínáním, tj. oba termíny jsou používány pro označení těchto projevů. Každý z těchto termínů má své přednosti i nevýhody, které se pokusíme krátce shrnout. Otázkou nadále zůstává, zda je možné celou oblast problémových jevů zahrnout pod jeden zastřešující výraz. Podle nás by bylo velmi užitečné pečlivě popsat kategorie jevů, spadajících do toho kterého terminologického označení a upřesnit důvody, proč jsou označeny spíše za rizikové nebo spíše za sociálně patologické.

Sociálně patologické jevy: Označení určitého jevu jako sociálně patologický znamená, že již překračuje danou sociální normu a představuje ohrožení pro společnost. Sociální patologie

je v odborné terminologii primárně vymezena ve vztahu k druhým lidem - společnosti, sekundárně k jedinci. U sociální patologie je jasněji vymezený obsah – vše, co je společensky nebezpečné a co je také legislativně postižitelné (zde však platí omezení tohoto pojmu kulturním kontextem). Jedná se proto o stabilnější pojem – pokud se společenská norma výrazně nezmění, setrvává. V zahraniční literatuře je termín “sociální patologie” používán pro označování jevů na hranici nebo za hranicí společenské přijatelnosti, jde vždy o chování sociálně nebezpečné, související velmi často s kriminalitou. (4)

Rizikové chování je obsahově mnohem širší pojem. Jedná se v zásadě o chování, které se vymyká běžným zvyklostem, nemusí však jít o chování odsouzeníhodné. Nese v sobě méně dehonestující aspekt, spíše naopak – lidé často riskujícího jedince obdivují.

Jako rizikové je chování posuzováno primárně ve vztahu k jednajícím jedinci, sekundárně ke společnosti. Zřejmé je to i v tom, že tendence k rizikovému chování může být projevem osobnostních charakteristik (5) a (6). Problém použití tohoto termínu je navíc v jeho nejednoznačném vymezení - určité chování lze jednou označit jako rizikové, jindy za sociálně patologické, rozdíl je v míře nebezpečnosti chování. V zahraniční literatuře je dokonce zmiňováno i “zdravé” rizikové chování (6). Rizikovost chování tedy je proměnlivá a vymezení je subjektivní.

Důležitost vhodné terminologie:

Výše jsme zmiňovali určité problémy, které mohou vyplývat z neujasněné terminologie pro vymezení problémových jevů v oblasti sociální práce. Zaměříme-li se pouze na dva námi posuzované termíny, je zřejmé, že kontext každého z nich obsahuje závažné souvislosti. Sociální patologie je termín, který vyvolává pocit ohrožení a nebezpečí a jedinec nebo jev, který je takto označen vyvolává podvědomě potřebu ochrany proti němu. Naproti tomu označení chování jako rizikového může spíše navozovat reakce zlehčující, zvláště pokud se týká např. adolescentní mládeže.

Používání určitých označení však má z psychologického hlediska ještě další, často hlubší důsledky. Nejznámější v tomto smyslu je působení předsudků a stereotypů na hodnocení jedinců a následně pak i na chování k nim. Označení jedince termínem, který v sobě potencionálně nese pejorativní význam má závažné důsledky také pro něj samotného. Označení (též label, etiketa nebo nálepka) působí vlastně jako stigma, které daného jedince zatlačuje do označené oblasti, to znamená, že označíme-li někoho jako patologického (a tím potencionálně nebezpečného), přispíváme k tomu, aby se za takového sám považoval a následně se takovým skutečně stal. Hovoříme zde o sekundární deviaci, jak je zpracovávána v teoriích labelingu (7).

Negativní nálepka působí u jedince na utváření sebepojetí, člověk se považuje za méně schopného, neschopného pozitivního jednání a pomalu se tak přizpůsobuje udělené nálepce (pozorujeme hlavně u dětí). U dospělých, kteří se už nacházejí v problémové situaci (např. narkomani, bezdomovci, nezaměstnaní) se vlivem sociálního prostředí upevňuje přesvědčení, že jejich situace je beznadějná, neřešitelná a že nemá smysl se pokoušet o její změnu. Jde nejčastěji o působení předsudků, ovlivňujících chování veřejnosti, ale často i sociálních pracovníků. Hovoříme pak o tzv. sebenaplňujícím proroctví, kdy vyslovený předpoklad (v tomo případě např. obsažený v nálepce “sociální patologie”) působí jako zátěž, kterou není jedinec schopen překonat.

Stejným způsobem ovšem udělená nálepka (použití označení) ovlivňuje chování odpovědných pracovníků – jedná-li s jedincem, který svým problémem spadá do kategorie sociální patologie, je pravděpodobné že i mně jako odborníkovi bude situace připadat beznadějná. To se pak může odrazit v typu řešení, které pro klienta nacházím a naději, kterou

do dosažení úspěchu svého vlastního konání vkládám (čímž opět sekundárně ovlivňuji svého klienta).

Z porovnání obou termínů je evidentní, že “rizikové chování” evokuje projevy, které jsou sice problematické, ale nemusí být vnímány jako neměnné, vysoce problémové a sociálně nebezpečné. Pokud chování jedince označíme jako “sociálně patologické”, je větší pravděpodobnost, že u něj dojde k nežádoucímu vývoji směrem k deviaci (8). Pokud bychom měli problematiku shrnout a aplikovat na oblast rizikového chování či sociálně patologických jevů, je důležité zdůraznit:

Označení jedince určitou nálepkou znamená zvýšení pravděpodobnosti, že se u něj rozvine chování, nálepce odpovídající (sebenaplnující proroctví, teorie labelingu).

Nálepka (stigma) se stává zátěží, která ovlivňuje další vývoj jedince. Týká se to jak vývoje jeho osobnosti tak i působení sociálního prostředí (přijímání či odmítání).

Vzhledem k závažnosti následků labelingu je nutné s jakýmkoliv označováním zacházet nanejvýš opatrně, protože situaci označeného jedince můžeme zhoršit, v některých případech dokonce nežádoucí jev či chování labelingem navodit.

Závěr

Pojmy “sociálně patologické jevy” a “rizikové chování” se i v odborné literatuře často překrývají, kde však je jednoznačnější společenská závažnost, operuje se s pojmem sociální patologie. Z toho vyplývá menší vhodnost termínu “sociálně patologický jev” v oblasti sociální práce a prevence především proto, že v současném použití zahrnuje kategorie chování, které se velmi liší závažností a důsledky jak pro jedince, tak pro společnost. Ve veřejnosti i u odborníků zřejmě bude větší shoda u pojmu sociální patologie, než u rizikového chování. Tento termín rovněž není jednoznačně a všestranně použitelný. Přikloníme-li se k výlučnému používání jednoho či druhého termínu, tj. nebudeme-li rozlišovat sociálně patologické jevy a rizikové chování, bude docházet na jedné straně k patologizaci chování, které svým charakterem patologické není (s výše zmíněnými důsledky), na druhé straně může dojít k bagatelizaci určitých jevů - některé jevy nemohou být označeny jako rizikové chování, protože svou podstatou jsou již sociální patologií (např. šikana, sexuální zneužívání, týrání a zanedbávání dětí, vandalismus atd.)

Nelze tedy jednoznačně říci, že označení “sociálně patologické” (nežádoucí) jevy je nevhodné, zatímco označení “rizikové chování” je vhodnější. Rozlišení obou termínů má své oprávnění, domníváme se proto, že i nadále bude nutné používat oba dva termíny, protože označují jak kategorie určitých jevů, tak i jejich chápání. Domníváme se proto, že je nutné nejen v teoretických kruzích, ale v celé oblasti sociální politiky a sociální práce pečlivě rozvažovat důsledky používaných označení a považujeme za žádoucí, aby se na utváření přesné a výstižné terminologie podíleli všichni, kdo v této oblasti pracují.

Protože si uvědomujeme, jak je obtížné již jednou zavedenou terminologii měnit, máme zato, že je alespoň zapotřebí zvyšovat citlivost sociálních pracovníků (v širokém slova smyslu) k této problematice tam, kde důsledky používaných označení mohou přímo poškodit jedince, ke kterým úsilí sociální práce směřuje.

Použité zdroje

1. Metodický pokyn ministra školství, mládeže a tělovýchovy k prevenci sociálně patologických jevů u dětí a mládeže, Čj.: 14514/2000 - 51
2. Definice oblastí specifické primární prevence rizikového chování (Centrum adiktologie 1.LF UK, IPPP PedF UK): Rizikovým chováním rozumíme takové vzorce chování,

v jejichž důsledku dochází k prokazatelnému nárůstu zdravotních, sociálních, výchovných a dalších rizik pro jedince nebo společnost. atd. (interní materiál)

3. Výzkum FSS MUNI k vývoji dětí a mládeže: Rizikovým chováním se myslí nebezpečné zdravotní návyky, jako je třeba pití alkoholu, kouření či užívání drog, za sociálně rizikové se pak považuje delikventní chování jedinců.
<http://info.muni.cz/txt/0505/8.html>

Definice oblastí specifické primární prevence rizikového chování (Centrum adiktologie 1.LF UK, IPPP PedF UK): “Nejčastěji do konceptu rizikového chování řadíme: šikanu a násilí ve školách, vč. dalších forem extrémně agresivního jednání, dále záškoláctví, užívání návykových látek, nelátkové závislosti (gambling, problémy spojené s nezvládnutým využíváním PC atd.), užívání anabolik a steroidů, obecně kriminální jednání, sexuálně-rizikové chování, vandalismus, xenofobii, rasismus, intoleranci a antisemitismus, komerční zneužívání dětí, týrání a zneužívání dětí.” (interní materiál)

4. INTERNATIONAL CONSORTIUM for MENTAL HEALTH POLICY and SERVICES: Social pathology includes: substance abuse, violence, abuses of women and children, crime, terrorism, corruption, criminality, discrimination, isolation, stigmatisation and human rights violations.

http://www.qcsr.uq.edu.au/template/Context/Societal%20Organisation/Social%20Pathology_Intro.htm

5. Marvin Zuckermann <http://psychologytoday.com/articles/pto-20001101-000035.html>

6. <http://www.risktaking.co.uk/index.htm>

7. HRČKA, M. Sociální deviace. Praha: Slon, 2001: Sekundární deviace je důsledkem reakce individua na označení za devianta, na etiketizaci jeho chování jako chování deviantního. Jedinec na toto označení může reagovat rekonstitucí vlastní identity, proměnou sebepojetí. Sekundární deviace je reakcí aktéra na reakci veřejnosti na jeho primární deviaci.

8. Tato problematika je teoreticky i experimentálně studována, příkladem může být Pygmalion efekt: <http://members.aol.com/svennord/ed/labeling.htm>, zabývají se jí také např. studie věnované reprodukci sociální nerovnosti, např. http://fss.muni.cz/~katrnak/articles/odsouzeni_1.kapitola.pdf

Kontaktní adresa

PhDr. Zuzana Hady Moussová
katedra školní a pedagogické psychologie
Ped F UK
Rettigové 4
116 36 Praha 1
Email: zuzana.hadj-moussova@pedf.cuni.cz

PhDr. Josef Duplinský, CSc.
ústav veřejné správy a práva
FES Univerzita Pardubice
Studentská 84
532 10 Pardubice
Email: Josef.duplinsky@upce.cz